

**Universitat de les
Illes Balears**

Facultat d'Educació Infantil

Memòria del Treball de Fi de Grau

Buscant noves maneres de conviure. L'educador art-sinergista.

Jaume Nicolau Galmés

Grau d'Educació Infantil

Any acadèmic 2019-20

DNI de l'alumne:

Treball tutelat per Magdalena Jaume Adrover
Departament de Pedagogia i de Didàctiques Específiques

S'autoritza la Universitat a incloure aquest treball en el Repositori Institucional per a la seva consulta en accés obert i difusió en línia, amb finalitats exclusivament acadèmiques i d'investigació	Autor		Tutor	
	Sí	No	Sí	No
	☐	☐	☐	☐

Paraules clau del treball:

Educació infantil, educació artística, cohesió, transformació social, sinergia.

“Els incompetents competeixen,
els competents col·laboren”

Eudald Carbonell

Resum

En aquest treball s'ofereix una alternativa a la utilització tradicional de l'educació artística dins i fora de l'escola. S'argumenta la diversitat de possibilitats que ofereix l'art si es treballa de forma globalitzada, fent referència a l'expressivitat i comunicació, a la reflexió sobre l'entorn, ajudant les persones a tenir un esperit crític i transformador, i afavorint uns valors socials que condueixin cap a la valoració positiva de la diversitat i cap a la cooperació. També s'estableixen unes pautes de treball que orienten el rol de l'educador durant les intervencions artístiques. Es valora la combinació d'art i joc com una estratègia realment potent i interessant per a fomentar la creativitat, la cooperació i la reflexió. Per últim, es presenten una sèrie de propostes que intenten englobar i plasmar l'educació artística tractada de forma globalitzada, juntament amb les orientacions d'intervenció plantejades.

Paraules clau: Educació infantil, educació artística, cohesió, transformació social, sinergia.

Abstract

This thesis offers an alternative at the traditional utilisation of the artistic nurture in and out of the school. It argues the diversity of possibilities that offers the art if it works of global form, referencing at the expressiveness and communication, at the reflection on the surroundings, aiding the persons at having a critical and transformative spirit, and favouring some social values that conduct to the positive appraisal of the diversity and to the cooperation. Also, they establish some guidelines of work that orient it role of the educator during the artistic interventions. It values the combination of art and game like a powerful strategy and interesting to foster the creativity, the cooperation and the reflection. For last, present a series of proposals that try join and reflect the artistic nurture treated of global form, together with the orientations of intervention posed.

Key Words: Childish nurture, artistic nurture, cohesion, social transformation, synergy.

Índex

1. Introducció	5
2. Objectius	7
3. Metodologia utilitzada per desenvolupar el treball	8
4. Estructura i desenvolupament dels continguts	8
5. Marc teòric	9
a) L'art com a llenguatge: expressió i comunicació	9
b) L'educació artística com a eina d'integració, inclusió i cohesió social	11
c) L'art: element transformador i eina de reflexió	13
d) Art Modern i Contemporani	16
6. El rol docent en la intervenció artística	19
a) Escoltar-lo i facilitar la seva expressió-visió	19
b) Valorar l'experiència, no el resultat	21
c) Propostes significatives	22
d) Art i joc	22
e) La figura de l'educador Art-Sinergista	23
7. Propostes artístico-educatives	26
8. Conclusions	36
9. Referències bibliogràfiques	37
10. Annexos	40

1. Introducció

A l'àmbit educatiu i, sobretot, a edats primerenques, l'educació artística s'ha centrat, tradicionalment, a donar a conèixer als infants diferents materials o tècniques per treballar les textures, els colors, la psicomotricitat fina i la coordinació òcul-manual a partir de fitxes aportades per les educadores que anul·len la creativitat dels infants o, tot el contrari, per mitjà de l'expressivitat espontània sense cap tipus de connexió amb experiències de vida que donin sentit a la seva autoexpressivitat. "...els nens, després d'uns anys d'esplèndids progressos derivats de l'expressió lliure, entraven en una crisi que els apartava de qualsevol interès per la plàstica." (Jové, 2008, p.22).

Probablement, el model més conegut o el més accessible, que serveix de referència als educadors és, molt sovint, aquell que promou com a objectius primordials: el desenvolupament d'habilitats manuals, un cert control instrumental, un més gran domini psicomotriu i el desenvolupament, en la mesura que es pugui, d'un cert gust estètic. (Barragán i Moreno, 2004, p.20)

Quan a la presentació d'obres d'art dins l'aula, generalment, ha predominat la perspectiva conductista on es pretén que els infants memoritzin i reconeixin els diferents corrents i tècniques artístiques i els artistes representatius de cada un d'ells. Tal com diu Jové, només es tenen en compte uns "objectius i aprenentatges relatius a l'associació de determinades obres amb el nom de l'artista i el nom de determinat corrent artístic al qual aquest s'adscriu." (Jové, 2008, p.25).

D'aquesta manera es defuig de la comprensió i de la interpretació del missatge que l'artista pretenia comunicar amb la seva obra i es tracta el projecte artístic com a un objecte elitista i amb valor de mercat. "La cultura cognitivista exigeix als educadors que condueixin les activitats educatives cap al terreny de la comprensió. Cap al terreny de l'aprenentatge significatiu." (Jové, 2008 p.29).

Tal com diu Hernández (2013), els artistes han de generar noves formes de pensament i no reproduir les ja existents. "No se trata de tomar al artista como modelo a imitar, sino que su obra es posibilitadora de experiencias para ser apropiadas y transformadas –con la mediación del educador- para generar otros modos de narrar y representar(se)." (Hernández, 2013, p.11)

“En este sentido, la educación dejaría de ser una «reproducción» cultural y social para considerarse una esfera de «producción» e incluso de potencial transformador.” (Sánchez, 2010, p.57)

L'educació artística ha de ser un espai per a fomentar l'expressivitat de l'infant, per a comunicar-se amb els altres i donar la seva opinió i la seva visió particular. L'art ha de ser emprat a l'aula, a l'escola o al carrer com a catalitzador de converses i per crear interpretacions compartides amb la finalitat de comprendre la realitat on vivim i a viure en comunitat acceptant i valorant la diversitat.

Cal dir, a més, que tal com s'indica en el Currículum d'Educació Infantil, els llenguatges artístics contribueixen al desenvolupament integral dels infants i que no tan sols s'ubiquen dins l'àrea de llenguatges i representació sinó que es desenvolupen de forma integrada amb els continguts de l'àrea de coneixement de sí mateix i autonomia personal i amb l'àrea de coneixement de l'entorn.

Las instalaciones artísticas son un ejemplo de cómo en las aulas, el arte puede funcionar como recurso de aprendizaje desde una perspectiva global e integradora, permitiendo trabajar todas las áreas curriculares, así como otros aspectos afectivos, emocionales, sociales, etc. (Riaño i Rubio, 2019, p.55)

L'educació artística esdevé un espai ideal per treballar les capacitats i les habilitats dels infants de forma globalitzada, concretament les habilitats per a la vida descrites per Delors (1994), conèixer, fer, ser i conviure. “...presentar la plàstica als nens petits com un llenguatge, perquè permet un acoblament perfecte amb l'ensenyament globalitzat que caracteritza els primers anys a l'escola.” (Bosch et al, 1999, p.14)

Alhora, aquesta proposta de treball pretén ser una aportació contra l'actual crisi de valors actual on l'individualisme, la competitivitat, el rebuig a la diversitat i la violència prenen cada cop més força.

El context de crisi econòmica i social a partir de l'any 2008 aguditza la dificultat per treballar cap a la cohesió social i l'entorn neoliberal dificulta la tasca que l'educació pot fer com a estratègia afavoridora de la cohesió social. Les polítiques socials i educatives tenen poques eines per minimitzar les conseqüències socials en una societat totalment dominada per un model econòmic basat en la injustícia i que fomenta les desigualtats. (Simó, 2015, p.142)

D'aquesta manera, tenint en compte tot l'esmentat anteriorment, les experiències i activitats artístiques han de ser considerades i aprofitades dins l'entorn escolar i comunitari com a eines amb gran potencial per promoure la participació, la col·laboració i l'expressió dels diferents punts de vista, fomentant així, la **tolerància**, el **respecte** i la **cohesió** del grup a partir del reconeixement i valoració mútua.

“El arte entendido como comunicación nos lleva a la relación, a la conversación, a la palabra y al cuerpo, como vehículos que posibilitan esa conexión entre semejantes y distintos” (Abad et al, 2007, p.81)

2. Objectius

- Analitzar l'art com a llenguatge amb les seves possibilitats expressives i comunicatives.
- Investigar l'educació artística com a eina d'integració, inclusió i cohesió social.
 - o Promoure actituds contra l'actual crisi de valors.
- Estudiar l'art com a element transformador de la societat actuant a favor de la reflexió i del pensament crític i divergent.
 - o Art Modern i Contemporani
- Definir la funció i rol del docent en la intervenció artística-educativa.
 - o Guiar l'aprenentatge actiu dels infants amb la preparació d'ambients provocadors.
 - o Remarcar la importància del procés per sobre del resultat material.
 - o Conjuguar els elements del joc i de l'art per afavorir la interpretació i transformació de la realitat de forma distesa i plaent.
- Dissenyar propostes artístiques basades en experiències vivenciades que afavoreixin la inclusió, la reflexió conjunta i la cohesió del grup.
 - o Propostes on els infants són productors de projectes artístics.
 - o Propostes on els infants són observadors d'obres artístiques.

3. Metodologia utilitzada per desenvolupar el treball

Per a la realització d'aquest treball s'han consultat llibres, articles i altres treballs acadèmics que relacionen l'art amb l'educació (Jové, 2007), l'art amb la transformació i la integració social (Llevadot, 2018) i, d'altres que tracten propostes educatives orientades a fomentar la cohesió social (Simó, 2015). D'altra banda, també s'han emprat llibres sobre història de l'art, concretament d'art modern i contemporani (Debord, 1967) i (Lambert, 1985).

I pel que fa les fonts consultades per a donar cos i fonament a les propostes artístiques, la recerca s'ha basat en experiències d'art col·laboratiu (Rodrigo, 2007), experiències de desenvolupament comunitari (Moreno, 2013) i estudis sobre el joc i la seva funció alliberadora, transformadora i, alhora, estructuradora (Garcia, 2009). A més, per buscar inspiració per crear les pròpies propostes s'ha fet una recerca d'iniciatives i activitats basades en la participació comunitària publicades a les diferents xarxes socials (Youtube, Instagram, Facebook, blogs de centres educatius i/o associacions...). També han estat molt útils l'observació i contemplació d'obres d'art contemporani, concretament les referents a instal·lacions.

Cal destacar, també, la consulta dels apunts d'Educació Artística, del segon curs de la carrera d'Educació Infantil. I tenint en compte el marc legal, és important esmentar el currículum de les Illes Balears (LOMCE), així com el seus annexos dedicats a l'educació artística i a la llengua catalana.

4. Estructura i desenvolupament dels continguts

En primer lloc, es presenta una part teòrica que comença exposant el paper que tradicionalment ha tingut l'educació artística dins del sistema educatiu. Després s'argumenta com l'educació artística pot deixar d'ocupar un lloc marginal i secundari i ser treballada de forma globalitzada, utilitzant l'art com a llenguatge i com a eina de reflexió i comprensió de l'entorn.

A continuació ens centrarem en el potencial que té l'art per lluitar contra l'actual crisi de valors, puntualitzant sobre com fomentar la tolerància, el respecte i la cohesió social. Seguidament s'argumentarà perquè l'art modern i l'art contemporani resulten indicats per a treballar amb finalitats educatives.

Més endavant, es tractaran una sèrie de pautes o principis a seguir com a docent durant les pràctiques artístico-educatives, destacant la importància de valorar l'experiència viscuda per

sobre del resultat material obtingut. També s'exposa com la introducció d'elements del joc dins les pràctiques d'educació artística esdevé una combinació altament enriquidora pels infants i per les persones en general.

Per acabar la part teòrica ens atrevim proposant una nova figura educativa, l'educador art-sinergista, el qual, per dir-ho breument, seria un provocador d'avinenteses.

Finalment, acabem amb una part pràctica basada en una sèrie de propostes que intenten recollir els diferents continguts defensats en la part teòrica. Són propostes que combinen art, joc i educació en valors i, a més, per ser més coherents amb la visió que es pretén mostrar de l'educació artística, les mateixes propostes han sorgit a partir del joc.

5. Marc teòric

a) L'art com a llenguatge: expressió i comunicació

Els éssers humans tenim la necessitat d'expressar-nos per conèixer-nos a nosaltres mateixos i per relacionar-nos amb els altres, per així anar formant la nostra identitat i trobar el nostre lloc dins la societat. Les arts plàstiques han estat, des dels inicis de la història un mitjà d'expressió i comunicació de l'ésser humà, tant a un nivell d'autoconeixement com per a la relació amb altres individus (Moros, 2017).

Gràcies a l'expressió artística tenim la possibilitat de comunicar-nos amb una gran diversitat de llenguatges que permeten plasmar tot tipus de vivències, emocions o pensaments. Cada persona tindrà la seva particular manera de veure, viure o sentir, i amb les arts plàstiques podrà trobar el llenguatge que millor representi el que sent o percep.

La expresión plástica como todo lenguaje, supone un proceso creador. Para poder llegar a representar-comunicar creativamente, es necesario conseguir un equilibrio entre lo que se vive y lo que se expresa, entre acción y lenguaje, entre hacer y decir, y es necesario encontrar una forma de decir. (Mesonero i Torio, 2007, p.27)

Les arts, a més de potenciar les nostres capacitats perceptives i sensorials, estimulen la nostra imaginació oferint-nos noves maneres de comunicar-nos i expressar-nos, inclús permetent-nos representar allò indescriptible. Alhora, augmenten les nostres capacitats interpretatives aportant innovadores perspectives de la realitat. Parafraçant a Eisner (2004), les arts

Refinan nuestros sentidos para que nuestra capacidad de experimentar el mundo sea más compleja y sutil; estimulan el uso de nuestra imaginación [...]. ...nos ofrecen modelos para que podamos experimentar el mundo de nuevas maneras; y nos proporcionan materiales y ocasiones para que podamos abordar problemas que dependen de formas de pensamiento relacionadas con las artes. También celebran los aspectos consumativos y no instrumentales de la experiencia humana y proporcionan medios para poder expresar significados inefables pero que se pueden sentir. (Eisner, 2004, p. 38)

El veritable poder de la música (de l'art) radica en el fet que pot transmetre els sentiments d'una manera en què el llenguatge no pot fer-ho, ja que les seves formes significants posseeixen aquesta ambivalència de contingut que les paraules no poden tenir ... la música - l'art- és reveladora allà on les paraules són fosques, perquè pot tenir no un contingut sinó un joc transitori de continguts [...]. L' atribució de significats és un joc canviant, calidoscòpic, probablement sota el llindar de la consciència i sens dubte fora dels límits del pensament discursiu. (Gardner, 1987, p.73)

Seguint a Balada i Juanola (1987), l'educació artística és la matèria que ens prepararà per pensar, comprendre i comunicar-nos amb els llenguatges dels sentits, el visual, l'acústic i el corporal.

L'escola habitualment dóna una major importància al llenguatge verbal i escrit i infravalora les possibilitats expressives dels llenguatges artístics privant a l'infant de llenguatges que li són necessaris per a poder manifestar les seves emocions i sentiments.

Pel que fa als nens petits, dibuixar és expressar-se, és comunicar-se, és explicar coses als altres a través d'un gargot o de qualsevol representació gràfica. És tenir l'oportunitat de manifestar els sentiments i les emocions. Espontàniament, el nen dibuixa o guixa abans que no parla. Si aquesta activitat és una necessitat que té i la fa sense que ningú no l'hi obligui, ¿per què no ho aprofitem, per què no l'ajudem i no l'hi ensenyem? (Argemí, Juanola i Torres, 1998, p.76)

Segons Malaguzzi (citada per Giráldez Hayes, 2009, p. 103): “El niño tiene cien lenguajes, pero le roban noventa y nueve. La escuela y la cultura le separan la cabeza del cuerpo. Le dicen: que piense sin manos, que actúe sin cabeza, que escuche y no hable, que entienda sin alegría”.

b) L'educació artística com a eina d'integració, inclusió i cohesió social

Educar per viure i conviure, aquesta és la finalitat última de l'escola i de la comunitat en general. Conviure en la diversitat, establir relacions positives amb els altres gràcies a l'empatia sorgida del coneixement i del reconeixement dels altres i avançar en la resolució pacífica dels conflictes revalorant la funció del diàleg com a principal eina per a la convivència pacífica.

Com diu Maria Carme Boqué:

Conviure és molt més que això: És créixer amb els demés, progressar conjuntament, compartir i construir significats, aprendre a valorar-se a un mateix i als demés, participar, respectar i estimar. Per això, perquè per ser persona és necessari ser-ho amb els demés, és tan important crear entorns relacionals acollidors on qualsevol tipus de violència sobra. (Boqué, 2003, p.32)

La societat, actualment, sofreix una crisi de valors, dia a dia veiem com, gràcies al consumisme, a la competitivitat i als continguts plens d'agressivitat dels mitjans de comunicació, els joves presenten conductes antisocials i deshumanitzades. L'odi, l'egoisme, la violència, la intolerància i la indiferència front la situació dels altres són conductes que van guanyant terreny i es van instal·lant dins les nostres comunitats. L'individualisme predomina a la cooperació, els individus de cada vegada es preocupen més per sí mateixos i perden les actituds solidàries i el sentiment de justícia social.

Els valors són els principis que guien els nostres comportaments i decisions. Cada societat té el deure de vetllar per transmetre als seus ciutadans els valors que vol que la defineixin i l'escola és l'àmbit més potent per fer-ho. Tota activitat educativa ha d'estar pensada per treballar de forma transversal els valors que es volen transmetre, el respecte a la diversitat, la inclusió, la cooperació, l'ajuda mútua o la no violència són valors que s'han de potenciar si volem una societat cohesionada que es senti part d'un mateix col·lectiu.

...la Educación Artística es uno de los mejores agentes de promoción de la democracia. Sus características propias le atribuyen un importante potencial para desarrollar estos valores y además sus contenidos propician el pensamiento divergente y el pluralismo cultural; y más allá, pueden alcanzar algunos de los objetivos de la educación emancipadora. Sin embargo estas características sólo se dan con algunas condiciones, que como mínimo hay que vincular a los modelos que se presentan como perspectivas globales para la educación artística. (Juanola i Calbó, 2004, p.24)

Les experiències artístiques són un espai immillorable per treballar la tolerància i el respecte de la diversitat a partir d'experiències compartides on cada individu pot expressar-se de manera genuïna.

La creativitat, doncs, comporta fabular i imaginar, analitzar les coses des de diferents punts de vista, prendre decisions i veure que hi pot haver diverses respostes davant un mateix repte. Les activitats artístiques són un terreny ideal per conrear-hi aquesta creativitat i, més encara, un espai per educar en la tolerància i la diversitat, ja que l'art ofereix un ventall tan gran de possibilitats expressives com persones hi ha. (Fàbregas, 2017, p.25)

Utilitzant l'art com a element vertebrador de propostes participatives fomentem les relacions, la interacció, la valoració mútua i enfortim els sentiments de pertinença al grup. S'ha d'avançar cap a la inclusió de tots els membres de la societat per aconseguir una convivència on tots hi participen. Aquesta idea estaria relacionada amb el concepte de desenvolupament cultural comunitari que presenta Moreno (2013), el qual defineix com a objectiu d'aquest tipus d'intervenció, la inclusió de tots els grups de la societat centrant el punt en la relació de les persones amb el territori que ocupen. Es tracta de treballar amb la cultura dels membres d'un mateix territori, centrant l'interès en la interrelació entre persones i barri, és a dir, formar membres conscients de formar-ne part, creant una identitat col·lectiva.

...el fenómeno llamado “arte” puede proveernos de valores educativos particulares e importantes precisamente para la reflexión y la acción, sustentada por la crítica, con respecto del fenómeno llamado “educación para la vida”: educación estética y crítica con los objetivos y contenidos de la educación ético/política para la diversidad, la libertad en la interdependencia, la inclusión y la solidaridad entre los seres humanos y entre ellos y los lugares que habitan. (Juanola i Calbó, 2004, p.28)

En els treballs col·lectius aquesta experiència individual i de procés intern incorpora a més l'experiència grupal. Això implica la interacció amb els altres i, per tant, la necessitat de desenvolupar relacions de col·laboració, de negociació i, fins i tot, de mediació i de resolució de conflictes. Les situacions d'aprenentatge artístic predisposa cap a l'escolta d'opinions diverses i a l'acceptació i la integració d'allò diferent. (Barragán i Moreno, 2004, p.31)

Seguint les reflexions anteriors, l'art ha d'esdevenir un espai per a la participació, una eina per conèixer millor els altres i per mostrar-se a un mateix, per contrastar opinions, per enriquir-se

amb les aportacions dels altres i per passar d'un pensament individualitzat a un pensament col·lectiu. "...planteamos la participación como el lugar donde se recupera la comunicación de todos con todos, entendiendo que comunicar no es informar sino generar inclusión, haciendo común lo que era particular y aislado." (Abad et al, 2007, p.38)

Amb l'observació d'obres artístiques com amb l'experimentació d'activitats artístiques els infants tenen l'oportunitat d'obrir situacions de debat on poder explorar i descobrir de manera conjunta. Obrir les converses de classe a l'art ajudarà a obrir el pensament dels infants i a contrastar-lo amb el de la resta de companys que els ajudarà a convertir-lo d'egocèntric a socialitzat (Fàbregas, 2017).

S'ha de plantejar l'aprenentatge de l'art jugant amb els seus elements: d'una banda, tot el ventall de materials, de l'altra, les creacions dels artistes i les artistes. Des de ben petits podem nodrir tant el vessant d'observadors i degustadors de les arts com el de creadors i productors. Un aspecte retroalimentarà l'altre i l'experiència artística es viurà més intensament. En aquesta línia podem utilitzar l'art com a eina afavoridora de les converses a la rotllana: què ens explica aquest artista amb la seva obra?, què ens ha volgut dir?, en què ens fa pensar?, com ens hem sentit escoltant aquesta música?, com ens ha fet moure aquesta melodia?. (Fàbregas, 2017, p.26)

c) L'art: element transformador i eina de reflexió

Una de les conseqüències de la crisi de valors actual és la mercantilització de l'art i de la cultura, perjudicant greument la seva funció transformadora de la societat i la seva capacitat per donar visibilitat als diferents punts de vista i posar-los en comú.

La cultura entesa com a lleure, espectacle o entreteniment ha contribuït a perfilar una ciutadania més abocada al consum cultural i menys al debat, el posicionament crític o la participació. El fet de qüestionar el valor social de l'art i la cultura ha eliminat tota forma atípica o excepcional de treball fora de la productivitat. És així com, segons diversos autors, en alguns moments de l'etapa de transició democràtica, les polítiques culturals del nostre país han prioritzat la funció de l'art i la cultura com a motor econòmic o com a marca d'identitat, oblidant, en part, la funció i el valor de la cultura com a plataforma de diàleg, creació i cohesió social. (Llevadot, 2018, p.96)

S'ha de dir, però, que des de principis de segle XXI diferents institucions intenten recuperar les pràctiques artístiques i culturals com a llocs de trobada on, gràcies al diàleg i a la interacció, s'afavoreix la reflexió col·lectiva.

...alguns museus o institucions artístico-culturals a Catalunya han anat reorientant els seus plantejaments educatius centrant-los més en el procés creatiu de l'aprenentatge en un context de diàleg i col·laboració en xarxa. L'educació en els contextos artístics ha anat revisant els rols dels educadors i educands, afavorint progressivament una participació més democràtica. L'art i l'educació es plantegen com dues esferes relacionades de producció cultural i reflexió col·lectiva. L'educació a les institucions culturals es comença a entendre com una pràctica de reconstrucció dels vincles socials, polítics i culturals. (Llevadot, 2018, p.98)

Tenint en compte el paper uniformador i de control ideològic de les societats actuals a través, sobretot, dels mitjans de comunicació, l'art es converteix en un dels elements més potents per intentar escapar a la censura i per oferir visions alternatives de la realitat, creant espais de debat i de reflexió col·lectiva.

Alhora, en les situacions d'apreciació, interpretació i valoració d'obres o fets relacionats amb les arts, els subjectes o els grups han de desenvolupar recursos per a expressar opinions i, fins i tot, discutir sobre temes que, pel seu caràcter simbòlic, apareixen en bona part desdramatitzats, i d'aquesta manera es propicia també la capacitat d'elaboració crítica, sobre un mateix, sobre els altres i sobre l'entorn. (Barragán i Moreno, 2004, p.38)

Tal com diu Margarida Llevadot, "es tracta d'ampliar la concepció de la cultura i de l'art com una pràctica amb els altres que fa possible la transformació de la societat, ja que potencia persones que pensen i creen nous espais de debat i de convivència." (Llevadot, 2018, p.103). I, en paraules de Collelldemont, «prioritzar el procés d'ideació per sobre de la transmissió d'ideologia» (Collelldemont, 2001, p.45). És a dir, incentivar la creació de pensament, així com la participació i la invenció.

Así pues, no se trata únicamente de vincular el arte u otras labores culturales a prácticas transgresoras y críticas, sino de articular un proyecto más amplio que ponga en contacto artistas, educadores y otros trabajadores culturales con una política cultural insurgente que desafíe las frecuentes incursiones del poder empresarial en la sociedad, y que al mismo tiempo desarrolle una cultura y una sociedad públicas, democráticas y activas. (Giroux, 2001, p.128)

D'aquesta manera, l'art esdevé l'eina i el canal per reflexionar i qüestionar la realitat on vivim. Ens dona la possibilitat de valorar, examinar i interpretar les característiques del sistema social i, a més, ens permet la difusió del nostre punt de vista per transformar-lo i adaptar-lo a les característiques i voluntats del conjunt d'individus que conformen la societat a favor d'un major benestar comú i d'una convivència positiva.

...la cultura no seria només una herència social que cal preservar en la seva dimensió de patrimoni intacte, sinó sobretot l'assimilació, la revisió, la interrogació i finalment la modificació d'aquesta herència. Un cop més, es tractaria d'un esforç d'integració entre passat i present. Aquesta reinterpretació de l'herència social feta des de l'experiència particular la trobem en el treball dels artistes, que qüestionen l'herència, i a vegades inclús n'esdevenen els principals dissidents. (Llevadot, 2018, p.94)

Garcia (2009), ens indica que la reflexió sorgirà gràcies a la percepció de les anomalies detectades en l'anàlisi de la realitat i que a través del caos (l'art), podrem generar noves vies alternatives més eficients.

Per tant, la percepció de l'anomalia indica la necessitat d'agitar els materials íntims i compartits. Cal transmutar aquell vestigi d'allò absolut e indefinible, per generar una nova tradició que sigui capaç de subministrar altres procediments i eines més eficients davant de les noves conjuntures. (Garcia, 2009, p.153)

Rodari no era un fanàtic del pensament divergent. No li interessava que s'abandonessin els vells camins només per canviar. En canvi li interessava que es projectessin nous camins per aprendre que això, projectar allò nou, sempre és possible, i perquè després, entre les nous camins, es veiés si n'hi ha de millors que els vells. (Tulio de Mauro, citat per Garcia, 2009, p.15)

Potser, gràcies al que ens aporta l'art, sabent aprofitar-lo dins els contextos educatius, serem capaços d'empoderar-nos i convertir-nos en ciutadans actius i amb capacitat per transformar i influir en el nostre entorn. És necessari que ens formem en habilitats d'observació i d'anàlisi crític amb la finalitat de conscienciar-nos de les nostres possibilitats, de no quedar-nos de mans aplegades i passar a l'acció creant o inventant noves formes per convida en un entorn que ens pertanyi a tots nosaltres.

El arte invita a hacer, a experimentar y a transformar nuestro entorno, haciendo que nos sintamos parte de él, y a ser conscientes de las relaciones que establecemos con el

mismo. En esta relación con el entorno, también nos descubrimos a nosotros mismos: nuestras capacidades de crear e inventar, de solucionar problemas, de conocer e identificar nuestras emociones y la de los demás, etc. Desarrollamos la capacidad de observar y disfrutar de lo que se está viendo, de centrar la atención en donde antes no se había hecho, de valorar. (Riaño i Rubio, 2019, p.55)

Les finalitats educatives s'organitzen a l'entorn de la idea d'ajudar a comprendre la realitat, a seguir el procés d'examinar els fenòmens que ens envolten d'una manera qüestionadora i construir "visions" i "versions" alternatives no tan sols davant les experiències quotidianes, sinó davant altres problemes i realitats allunyats en l'espai i en el temps del nostre (el dels adults i el dels nens, les nenes i els adolescents. (Hernández, 2000, p.22)

Segons Vaneigem (2017), l'escola ocupa el lloc adequat per fer possible l'empoderament dels ciutadans presents i futurs capacitant-los en la participació activa dins la societat a favor dels seus interessos.

La escuela tiene la clave de los sueños de una sociedad que no sueña... [...]. En adelante, cada niño, cada adolescente, cada adulto tiene frente a sí una opción: o bien agotarse en un mundo agotado por la lógica de la rentabilidad a cualquier precio, o bien crear su vida propia creando un ambiente que asegure su plenitud y su armonía. (Vaneigem, 2017, pp.6-7)

d) Art Modern i Contemporani

L'art Modern i el Contemporani resulten ser els més indicats per a treballar amb finalitats educatives, tan dins com fora de les aules. Les seves obres són un reflex de la societat on vivim, ens mostren les seves característiques, les seves necessitats, les preocupacions del dia a dia... (Bellver i Ullán, 2007).

Aquests corrents artístics van canviar la visió sobre què és art i què és un artista. L'art va passar a ser un acte comunicatiu, una resposta personal a l'entorn. A més, l'element comunicatiu ara podia ser qualsevol cosa que servis a l'artista per expressar la seva idea. Es donà peu a l'experimentació amb tècniques i materials nous que oferien un ventall infinit de possibilitats expressives.

Las exploraciones en el arte del siglo XX han derribado muchas fronteras. Las ideas nuevas, seguidas de técnicas y materiales nuevos, han desembocado en nuevas expresiones en todas las artes, proporcionándonos nuevas ideas sobre nosotros mismos y sobre nuestro propio mundo. (Lambert, 1985, p.80)

També és importantíssima la creació d'una porta a la democratització de l'art. Qualsevol persona pot ser un artista, només cal tenir la intenció, la voluntat d'expressar-te i mostrar als altres una idea o sentiment propi.

...arte es lo que cualquier persona decide presentar como arte; es una habilidad humana. Los artistas son gente que responde a su entorno y dejan constancia de su reacción con su "escritura" propia, o son gente que puede hacer de su realidad interior y de su imaginación algo tangible y visible. (Lambert, 1985, p.78)

Per aquests motius, les obres d'art modern i contemporani són un recurs per conscienciar els infants des d'edats primerenques de les realitats existents i de les seves possibilitats expressives i comunicatives.

Un element interessant de l'art contemporani, concretament en la instal·lació, és el seu caràcter participatiu. Està pensat perquè els espectadors interaccionin amb l'obra i entre ells mateixos, propiciant el dubte, la confusió, la sorpresa, el debat o la reflexió. La proposta requereix acció i no només contemplació.

Tenint en compte les reflexions de Guy Debord, un dels principals teòrics de la Internacional Situacionista, en la seva obra *La societat de l'espectacle* (1967), la societat capitalista ha convertit l'art en espectacle, en un producte més del mercat i en una eina per perpetuar el model de vida dominant. La població prefereix la imatge a la cosa, la representació a la realitat i l'aparença al ser. L'espectacle esdevé un mecanisme per extreure el domini de la pròpia vida a les persones i arrossegar-les a la passivitat (Debord, 1967).

Per tant, és necessari retornar als membres de la societat el seu paper actiu, la seva veu i la confiança en sí mateixos per canviar el seu entorn. D'aquesta manera, les propostes d'instal·lacions resulten una possibilitat per avançar cap aquesta direcció.

Asimismo, cabe destacar la presencia física y necesaria, así como participativa, del espectador, invitado en muchas ocasiones a moverse e interactuar con la obra. El artista es quien posibilita el uso en el espacio, pero debe tenerse en cuenta que quien pone en marcha la instalación, quien le da verdaderamente uso, es quien lo utiliza, es decir, el

espectador o usuario (Díaz, 2003). Como señala Lemarroy (2004) “la instalación no se vuelve una obra de arte completa hasta que el espectador toma parte de ella” (p. 30). (citat per Rubio i Riaño, 2019, p.55)

Les adaptacions educatives de les propostes d'art contemporani com la performance, la instal·lació, l'escultura social o l'art corporal i d'acció, generen participació, inclusió i reflexió (Abad et al, 2007) i, afavoreixen l'elaboració de significats compartits.

Además de espacios de juego y aprendizaje debemos ver las instalaciones como nuevos espacios de comunicación e interacción en el aula, ya que los niños, a partir de la actuación sobre el espacio y los objetos, interactúan con sus iguales elaborando significados de manera compartida. (Abad y Ruiz de Velasco, 2014).

A través de l'estudi de l'art del segle XX, els alumnes observen noves formes de vida, d'entendre-la, noves formes d'expressió i creació. El sol fet d'observar les obres d'art, i preferiblement en viu, desperta una sèrie d'emocions i sentiments únics: l'emoció de la sorpresa, la descoberta, les ganes de saber més sobre les creacions, sobre els artistes que les han fet; el desig de saber més. Els alumnes aprenen a observar, analitzar, experimentar, pensar críticament i crear, gaudint de l'art. (Morón, 2005, p.6)

I, ahora, seguint a Lapolla et al. (2017), es potencia el desenvolupament de la creativitat, la imaginació, el treball col·laboratiu i es dóna l'oportunitat als infants d'adoptar diferents mirades i perspectives.

Finalment, una altra qualitat a destacar de les propostes educatives d'art contemporani és el foment de les capacitats perceptives i sensitives en qualsevol dels distints sentits, vista, oïda, olfacte, tacte i gust. A més, gràcies a corrents com l'Action Painting de l'expressionisme abstracte que expressen mitjançant el color sensacions com el moviment, la velocitat i l'energia, podem fusionar l'expressió plàstica amb l'expressió corporal. Aquesta darrera idea la considero fonamental per a treballar amb la primera infància, ja que el seu llenguatge de comunicació principal és, precisament, el llenguatge corporal.

6. El rol docent en la intervenció artística

a) Escoltar-lo i facilitar la seva expressió-visió

“Pasamos el primer año de vida del niño enseñándole a caminar y a hablar, y el resto de su vida a guardar silencio y a sentarse. Algo no funciona bien.” Neil Degrasse Tyson

Cal que aprenguem a callar perquè parlin ells. Aprendre a respectar i observar com actuen, què els atreu, com reflexionen. Hem de saber escoltar els infants, no intervenir compulsivament ni envair els seus descobriments.

Escoltar implica ser generós, deixar de pensar només amb tu, implica ser tolerant acceptant posicionaments diferents al teu i evitar els prejudicis. “...es importante rodear al niño de un entorno que sepa equilibrar silencio, palabras, imágenes y sonido. Eso lo sabremos hacer si nosotros mismos, padres y educadores, sabemos desde el silencio escuchar lo que necesita en cada momento su naturaleza” (L’Ecuyer, 2012, p.117-118)

Els infants tenen l’instint de qüestionar-s’ho tot i hem de deixar que ho facin, no hem de inculcar i perpetuar idees o pensaments per inèrcia. Hem de potenciar que els infants creïn, inventin noves solucions, noves maneres de conviure, d’actuar o de pensar sobre qüestions que les generacions anteriors no han sabut o pogut resoldre.

Per facilitar la invenció, la iniciativa i el descobriment, L’Ecuyer (2012) indica que si presentem als infants, en primer lloc, les obres, accions o solucions dels altres, el que estem fent és bloquejar-los la imaginació.

Hay que acompañar al niño, protagonista de su actuación, creando las condiciones favorables para que pueda descubrir por sí solo. No es preciso motivar al niño a priori, presentándole cosas extraordinarias y espectaculares, sustituyendo su imaginación para moverle a actuar de una forma determinada. (L’Ecuyer, 2012, pp.71-72)

Les educadores hem d’oferir ambients rics en materials, propostes i experiències per potenciar les capacitats perceptives, sensitives i expressives dels infants. I, a més, destacar la importància de donar-los temps sense temps¹ per descobrir, per sorprendre’s, per experimentar, per compartir i per trobar-se a sí mateixos.

¹ Referint-nos a les aportacions de Joan Domenech a la seva obra: Elogi de l’educació lenta (2009).

El procés de coneixement no és aliè a l'experiència artística. Aquesta és una vivència que l'infant pot obtenir, si ja des de ben petit, els adults l'ajudem i tenim cura de desvetllar el seu potencial perceptiu i sensorial, però sobretot el seu potencial imaginatiu i expressiu. (Bosch et al, 1999, p.33)

Com a agents educadors hem de capacitar els infants per contemplar l'entorn que els envolta, percebent-lo i sentint-lo en profunditat, amb tots els seus sentits, amb la finalitat de compartir amb els altres els seus raonaments, percepcions o sentiments. "L'experiència artística comença per ajudar en l'hàbit d'aturar la mirada, en l'hàbit de desplegar les antenes sensorials i en l'hàbit de parlar, comunicar i expressar." (Bosch et al, 1999, p.34).

Es tracta de crear situacions d'alta riquesa sensorial i, sobretot, vivencial on puguin posar a prova les seves capacitats i que permetin l'aprenentatge per descobriment afavorint l'observació i la investigació.

Nuestra tarea es facilitar la salida de todo lo que hay dentro de ellos, plantearles experiencias plásticas y vivencias artísticas que pongan en juego el mayor número de capacidades, de experiencias sensoriales, lúdicas, afectivas... [...]. Facilitar y fomentar la investigación; favorecer la observación y el disfrute de materiales, formas y diferentes soportes; aceptar la expresión sin más límites que su propia seguridad y sus posibilidades. (Berrocal et al, 2007, p. 43)

La nostra tasca no ha de ser plantejar les activitats amb l'objectiu de conduir tots els infants cap a la mateixa resposta. No es tracta d'homogeneïtzar sinó d'acceptar, valorar i aprofitar la diversitat existent. "Davant d'una situació, d'una proposta que es vol afrontar amb un grup d'infants, el mestre té el deure de proposar-la de manera que un màxim d'interpretacions i de respostes siguin possibles." (Davoli, Dolci, Altimir i Bonàs, 2008, p.46)

Se describe un encuentro educativo: se identifica una situación de trabajo, un tema o material con el que enfrentarse, una tarea que debe iniciarse... pero no se especifica lo que ha de aprenderse, hasta dónde puede llegarse... se espera de los alumnos respuestas personales, diferentes divergentes... Los profesores proponen o simulan contextos de trabajo; cada alumno pone en juego sus capacidades para encontrar una respuesta o significado personal, una opción singular y propia. (Berrocal et al, 2007, p. 22)

b) Valorar l'experiència, no el resultat

El que els docents hem de pretendre dins l'àmbit de l'educació artística és donar a conèixer i afavorir l'aprenentatge i utilització de les múltiples formes expressives, aprofitant els cent llenguatges dels infants. A més, s'ha de tenir present que no fa falta que de l'expressivitat en sorgeixi un resultat o un producte tangible. L'important és la vivència, la interacció de l'entorn amb l'infant, on els dos, infant i entorn, en surten transformats. Seguint la reflexió del l'escriptor francès Marcel Proust, "encara que res canviï, si jo canvio, tot canvia"

És important cultivar l'expressivitat d'ampli ventall. I aquesta expressivitat, en determinats moments, pot generar obres. Però, en altres, pot generar vida mental d'alta qualitat sense que les mans es vegin involucrades en l'elaboració d'alguna cosa que després pugui ser contemplada. (Jové, 2008, p.65)

L'èxit no és que aconseguixin acolorir fulls i fulls de paper per tal de confeccionar l'àlbum que se'ls donarà final de curs (el contingut del qual, moltes vegades, queda molt lluny de les experiències i emocions que els va provocar en el moment de l'experiència artística). (Bosch et al, 1999, p.41)

Tot i que l'obra resultant de l'activitat dels infants pot no ser tangible o visible, cal recordar que sí és necessària, o almenys recomanable, la documentació del procés i de l'experiència viscuda. Tenir documentada l'experiència permet recórrer de nou els propis passos als infants realitzant els processos de metareflexió, és a dir, permetent-los reflexionar sobre què s'ha fet i com s'ha fet. "En aquest exercici de relectura del que s'ha fet es produeix un fenomen molt important que contribuirà a fomentar les descobertes, els nous aprenentatges: la metaconeixença, és a dir, la consciència del coneixement." (Davoli et al, 2008, p.41)

Cal destacar, també, que amb la documentació donam visibilitat i valor a les accions dels infants i ens ajuda, a les educadores, a escoltar-los i a comprendre els seus processos d'aprenentatge per repensar les nostres actuacions. "La documentació esdevé un procés de recerca permanent, un lloc de confrontació, de formació, un espai de reflexió entre els mestres, amb les famílies, amb altres professionals, un lloc on poder repensar-se i poder créixer en comunitat." (Davoli et al, 2008, p.55)

c) Propostes significatives

No hem d'oblidar, però, que la finalitat última ha de ser ajudar-los a trobar la manera que millor els vagi per comunicar-se i expressar-se i, afavorir la seva integració i convivència dins la comunitat sense perdre la seva originalitat i individualitat. Tal com diuen Bosch et al. (1999), “Que les tècniques i els materials siguin un mitjà i el pensament sigui qui mana, qui tria, qui manipula, a fi de materialitzar el que pensa.” (Bosch et al, 1999, p.78).

La intervenció educativa que els oferim als infants ha de ser significativa per ells, hem de procurar que connecti amb les seves vides, les seves emocions. No ens podem quedar en l'expressivitat lliure. “L'obra per construir pot implicar algun repte o problema per solucionar: narrar una anècdota, subratllar-ne el més important, expressar amb intensitat i eficàcia les vivències experimentades, etc.” (Jové, 2008, p.44).

Capacitar els infants en la interpretació i l'expressió dels llenguatges artístics els permet “ser més feliços, ser més independents, més crítics, més solidaris, més interessants, més originals, més flexibles, és a dir, éssers humans capaços de sentir i de viure plenament”. (Berrocal et al, 2007, p.18)

d) Art i joc

Tal com s'ha comentat anteriorment, l'art contemporani resulta un dels més adequats per a treballar dins l'aula. El fet de requerir la participació de l'espectador fa possible adaptar educativament aquest tipus d'art introduint-hi els elements del joc. Combinant art i joc permetem que els infants es sentin més disposats, més relaxats per percebre i proposar. “Si esta realidad es vivida de manera distendida, confiada y gozosa, se convierte en camino para percibir a los otros y a las cosas, para escuchar, proponer, abrir la propia sensibilidad al mundo” (Abad et al, 2007, p.41).

Presentar les activitats artístiques de forma lúdica proporciona seguretat, llibertat i confiança per interaccionar amb la realitat per conèixer-la, entendre-la i transformar-la de forma creativa. “Un rasgo importante del juego es que en él y quizás solo en él, el niño y el adulto están en libertad de ser creadores” (Winnicott, 1979)

Jugando los niños se sienten libres, adquieren seguridad, conocen su cuerpo, sus posibilidades de movimiento, ponen palabras a sus acciones, van dominando la realidad

física a su alcance y van captando los sentimientos y emociones de los demás. Jugando van aprendiendo, ganando habilidades y entendiendo cómo funcionan las cosas y por qué. (Díez, 2013, p.150)

El joc ens permet desfer-nos de l'encadenament que suposen les normes i tradicions socials per a la nostra iniciativa d'acció. Ens permet desinhibir-nos i atrevir-nos així a experimentar i provar noves possibilitats. "És ben clar: per divertir-me m'he d'alliberar de l'experiència que em sotmet a la utilitat establerta pels costums, pels hàbits." (Garcia, 2009, p.50)

Seguint les aportacions de Garcia (2009), el joc es forma gràcies a la parella norma-turbulència, on aquesta última es refereix a la llibertat d'acció, a la desinhibició, a la diversió i, la norma és el marc normatiu del propi joc que estructura i dóna sentit al joc, ja que ens aporta la certesa d'arribar a algun tipus de resultat.

La turbulència surt de la llibertat de jugar. La norma deriva d'una teoria (joc), anticipada i anticipadora, i actua com a eina, com a instrument extern, capritxós arbitrari, imperant. Aquesta parella, norma i turbulència formen una parella dinàmica que és el mecanisme central del joc. Turbulència i norma és un mecanisme eficaç que permet submergir-se en el turbulent caos propi, amb la confiança de que "el joc de mides" gestionarà la sortida amb algun objecte mental insòlit. (Garcia, 2009, p.61)

Valorant els resultats de la combinació de l'art i el joc, els professionals de l'educació hem de cercar propostes senzilles que convidin als infants a crear, a inventar, a moure's, a provar-se a sí mateixos, a compartir amb els altres, a elaborar les seves vivències i a gaudir (Díez, 2013).

e) La figura de l'educador Art-Sinergista

Porque el mundo no se cambia con el arte, sino con los hombres que el arte ha cambiado. (Oteiza, 1979, p.40)

Partint d'una visió interdisciplinària per oferir una atenció educativa de qualitat que doni resposta a la complexitat humana i a la seva relació i integració dins la societat, sorgeix la idea de l'Educador Art-Sinergista.

La col·laboració interdisciplinària entre diferents àrees i entre diferents professionals, educadors, treballadors socials, art-terapeutes, pedagogs i artistes dona lloc a tot el món línies d'investigació i de projectes d'intervenció socioeducativa amb l'art i altres produccions culturals com a protagonistes. Les diferents modalitats artístiques, i molt sovint activitats artístiques pluridisciplinàries, ofereixen estratègies i situacions en les quals els individus, educadors i usuaris, s'involucren i interactuen en experiències d'aprenentatge individual i, sobretot, grupal i comunitari. (Barragán i Moreno, 2004, p.21)

Aquesta figura tindria la funció de pensar, crear i oferir situacions-experiències artístiques col·lectives que possibilitin l'expressió individual de cada participant i que, alhora, fomentin el diàleg i l'encreuament de visions per generar solucions compartides que millorin la convivència i, també, el sentiment de pertinença a la comunitat promovent la participació de l'individu en aquesta comunitat.

S'ha volgut incloure el terme sinergia per expressar la funció de buscar l'entesa entre els participants, una entesa que condueixi a una millora comú. És a dir, la interrelació entre individualitat i col·lectivitat amb la finalitat de perseguir la convivència positiva. Crear sinergies és cooperar de forma creativa, és treballar en equip amb una actitud oberta, per així ser capaços d'inventar noves solucions que donin resposta als problemes comuns.

L'Educador Art-Sinergista ha d'actuar, seguint Rodrigo (2007), com un "instigador" que generi conflictes provocant l'enfrontament entre diferents punts de vista.

La labor del educador no radica en produir y construir discursos crítics, sino, además, en abrir la posibilidad a todas las voces y discursos que se cruzan en el aula, asumiendo en esta relación el riesgo de que emerjan contravoces a la misma posición del discurso del educador, es decir a su institución y los discursos implícitos que todos portamos. Este espacio es una zona intermedia de dialogismo, inestable y contradictoria, que incluye las diferentes voces que encontramos en el aula, sus cruces y sus silencios. Se basa en una labor de constatación de resistencia cultural, una que actualmente en el panorama español se ha definido desde la figura del educador ironista como un "instigador". (Rodrigo, 2007, p.92).

...la importància d'expressar els trets d'identitat dels individus amb la intenció de poder fer emergir les diferències, les divergències i en definitiva els conflictes que posen sobre la taula la correlació de forces que estan presents en les relacions de poder entre els

diferents individus que cerquen possibilitats d'establir relacions cap a la cohesió social. En la interrelació d'aquests conceptes trobem l'interès per analitzar l'equilibri de forces entre el respecte a la diversitat i el diàleg amb la diferència sense augmentar les desigualtats. (Simó, 2015, p.146)

Les intervencions artístico-educatives que es plantegin hauran de ser activitats que possibilitin l'expressió individual i col·lectiva, la comunicació i la comprensió d'un mateix i del seu entorn. L'educador aquí haurà de treballar les actituds d'escolta, la tolerància cap a opinions i maneres de fer diferents, la cooperació i el desenvolupament de les capacitats expressives.

Des de l'accepció d'experiència artística que hem assenyalat el que ens interessa en una situació d'intervenció socioeducativa és poder crear les condicions perquè individualment o grupalment els participants puguin incorporar-se en una sèrie d'activitats en les quals es produeixin experiències expressives i comunicatives, manifestacions del món interior i vivències de les relacions amb el món exterior. (Barragán i Moreno, 2004, p.30)

A través de l'art, l'individu, el grup i la comunitat poden experimentar situacions de creació visual i plàstica, musical, teatral, de comunicació audiovisual, etc. en les que és possible desenvolupar l'autopercepció (del món intern, de la mateixa història, de dificultats, de possibilitats, de recursos propis, etc.), la percepció del món real (per dir-ho d'alguna manera) i la imaginació d'altres mons possibles. (Barragán i Moreno, 2004, p.38)

Plantegem que és interessant en el moment present elaborar projectes socioeducatius en els que s'incorpori l'art en forma de situacions que potenciïn experiències artístiques tant de creació com d'apreciació i adreçades tant al desenvolupament de la subjectivitat de l'individu, com de la identitat grupal i comunitària. Acció social des de la consciència de la diversitat cultural i que promogui la participació de l'individu en la comunitat. (Barragán i Moreno, 2004, p.29)

7. Propostes artístic-educatives

Tenint en compte que un dels principals objectius de l'educació artística ha de ser donar als infants la possibilitat de comunicar-se de formes alternatives, és necessari oferir l'oportunitat d'explorar, descobrir, manipular i experimentar amb diferents materials i tècniques. Des de les edats primerenques s'han de presentar gran varietat d'objectes, materials, formes, moviments o estructures per ser manipulades i compreses, per aconseguir que puguin utilitzar-los com a elements de comunicació.

També serà important l'observació d'obres artístiques que els permeti valorar i respectar la feina dels altres i reconèixer les tècniques i materials utilitzats. A més, aquesta observació els oferirà inspiració i atreviment per innovar i crear els seus propis llenguatges.

La intenció és que amb la manipulació i l'experimentació i amb l'observació d'obres d'altres artistes els infants aprenguin a expressar els seus sentiments, els seus pensaments i donin la seva visió particular i/o comuna de l'entorn que els envolta. Es pretén formar, gràcies a l'art, persones creatives i crítiques que siguin capaces de donar respostes davant diferents situacions.

Tot el comentat anteriorment és perquè les propostes que es presentaran a continuació segueixen els principis de l'art contemporani, on la participació de l'espectador és fonamental. Per fer que el procés sigui efectiu és necessari que el públic estigui mínimament preparat per poder participar en l'experiència artística.

El format de les propostes serà sempre a partir del joc, hi haurà uns participants, un camp de joc, unes instruccions, uns objectius i unes normes. Les normes establiran el tipus de relació entre els participants i provocaran actituds de respecte, tolerància o cooperació. Com tot joc, es sabrà com jugar però mai quin serà el resultat, cada cop que es jugui el resultat serà diferent, fent visible que davant la mateixa situació hi pot haver infinites solucions.

Metodologia per crear les propostes

Per donar més continuïtat i coherència a les propostes, aquestes sorgiran a partir del joc. Cada un dels diferents elements que presentaran les propostes seran escollits a l'atzar de la següent manera:

MÈTODE D'ELECCIÓ	OPCIONS POSSIBLES	
Llançar una moneda	Cara = Joc per equips	Creu = Joc sense equips diferents
Escollir una carta a l'atzar	Número par = joc per seqüències	Número imparell = joc simultani
Escollir el pal llarg o curt	Pal curt = joc presencial	Pal llarg = joc a distància**
Jugar a “pedra, tisora, paper” (P-T-P)	Si guanyes = activitat en gran grup	Si perds = activitat en petit grup
Una mà innocent agafa una targeta de dins una capsula*	Targetes de possibles llenguatges: ombres, sons, fotografies, dibuixos, estructures 3D, objectes, pintura, moviment.	
Tirar un dau*	Surt 1-2 = Valorar la diversitat	Surt 3-4 = Reflexionar sobre l'entorn
	Surt 5 = Transformar l'entorn	Surt 6 = cohesió grupal
*Es poden escollir tantes targetes com un vulgui i tirar el dau tantes vegades com es vulgui. La proposta en qüestió haurà de tenir totes les opcions que hauran sortit.		
**S'inclou el joc a distància per adaptar-se a la situació de confinament per l'emergència sanitària provocada pel COVID-19.		
TOTES LES PROPOSTES IMPLICARAN LA COL·LABORACIÓ ENTRE ELS PARTICIPANTS I FOMENTARAN EL RESPECTE I LA TOLERÀNCIA.		

PROPOSTA 1 / Imaginem i inventem en grup (Annex 1)		
Moneda	Creu	Sense equips
Carta	Imparell	Simultani
Pal	Curt	Presencial
Joc P-T-P	Victòria	En gran grup
Targetes	Dibuixos - pintura - estructures 3D	
Dau	2-3-5	Valorar la diversitat - reflexionar sobre l'entorn - transformació de l'entorn

Camp de joc	
<p>Instal·lació amb 4 taulells d'un metre d'alçada per dos metres d'amplada. S'ubicaran de tal manera que hi hagi zones que quedaran amagades a l'exterior i d'altres no (per ajudar a participar als més tímids). Es pot fer al pati de l'escola o en un espai públic del barri/poble permetent la interacció amb les persones de la comunitat.</p>	
Participants	Materials
10 a 15 jugadors	Guixos, pintures, pinzells, retoladors, esprais...
Objectius	
<p>Aprendre a dir que no, a expressar la seva opinió, a respectar els altres, a valorar la diversitat, a cooperar amb els altres, provocar el diàleg, a reflexionar sobre el seu entorn i atrevir-se a transformar-lo.</p>	
Instruccions	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Cada cara dels taulells estaran dedicades a un tema diferent. (el parc ideal, el plat de menjar ideal, la casa ideal, el poble ideal, la disfressa ideal, el mitjà de transport ideal, el planeta ideal, el viatge ideal) 2. Els participants poden dibuixar/representar la seva visió particular a tots els taulells que vulguin. Es pot dibuixar a les dues cares. 3. Cada participant pinta en un únic color, diferent del dels altres participants. (així cada participant podrà visualitzar ràpidament les seves intervencions i deixar una marca clara de la seva participació). Els participants duran una gorra del color què pinten. 	
Normes	
<ol style="list-style-type: none"> 1. No pintar sobre els dibuixos dels altres sense el seu permís. 2. Demanar a l'autor original d'un dibuix en cas de voler-lo modificar. S'haurà d'explicar com el volen modificar i perquè. 3. L'autor té dret a dir que no vol que modifiquin el seu dibuix. 4. Es poden començar dibuixos mentre hi hagi espai al taulell. 	

Hipòtesis / Proposta 1

- Els autors dels dibuixos defensaran les seves obres, explicaran què pretenen representar quan un altre demani modificar-la. Això provocarà diàleg, discussió i possibles acords.
- Els observadors voldran intervenir sobre les obres dels altres per millorar-les o completar-les. Hi haurà voluntat d'ajudar i cooperar.
- No quedarà cap dibuix sense modificar. Tots voldran que els “completin” les seves representacions després de veure com han millorat les obres dels que sí han permès modificacions.

PROPOSTA 2 / Reporters		
Moneda	Creu	Sense equips
Carta	Imparell	Simultani
Pal	Llarg	A distància
Joc P-T-P	Derrota	En petit grup
Targetes	Dibuix - Fotografies	
Dau	1 - 4	Valorar la diversitat - reflexionar sobre l'entorn

Camp de joc	
Els jugadors participen des de casa i el taulell de joc és un mapa del barri / poble interactiu on hi estaran connectats en xarxa i els permetrà parlar entre ells. (Annex 2)	
Participants	Materials
4 jugadors	Llapis, pintura, pinzells, retoladors... Telèfon, ordinador.
Objectius	
Reflexionar sobre l'entorn, conèixer més sobre els altres per així valorar-los, cooperar amb els altres i provocar la reflexió conjunta.	
Instruccions	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Cada jugador telefona a 3 persones. 2. Es demana a la persona que ha contestat el telèfon que els expliqui una activitat o lloc que actualment no existeix i que els agradava molt. 3. Els jugadors representen o fan una recerca fotogràfica de les activitats o llocs. (Annex 3) 4. Es col·loquen les imatges al mapa interactiu, situats on antigament es realitzaven o s'ubicaven. 5. Un cop penjades totes les imatges de tots els jugadors al mapa, cada participant pot navegar sobre el mapa i accedir als continguts que els altres han penjat. 6. Quan es clica sobre la imatge d'un altre jugador s'obre automàticament una cridada on-line. L'autor del dibuix o fotografies explica a l'altre què ha descobert. 	
Normes	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Els llocs o les activitats han de ser del barri o poble. 2. Les persones són gent del barri o poble. 3. Les persones han de tenir més de 50 anys. 	

Hipòtesis / Proposta 2
<ul style="list-style-type: none"> • Provocarà que els jugadors es demanin més preguntes sobre el passat del seu entorn. • Els farà reflexionar sobre els canvis que ha sofert l'entorn. • Incitarà als jugadors a pensar possibles transformacions futures.

PROPOSTA 3 / Sons de Vida		
Moneda	Creu	Sense equips
Carta	Parell	Seqüencial
Pal	Llarg	A distància
Joc P-T-P	Derrota	En petit grup
Targetes	Sons	
Dau	1	Valorar la diversitat

Camp de joc	
Els jugadors participen des de casa i la mateixa casa és el camp de joc.	
Participants	Materials
4 jugadors	Telèfon (smartphone)
Objectius	
Cooperar amb els altres, respectar els altres i fer-se respectar.	
Instruccions	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Es decideix l'ordre de participació dels jugadors. 2. El jugador 1 enregistra amb el telèfon els sons que vulgui dins casa seva durant 2 minuts. 3. Els jugador 1 envia els sons al jugador 2, aquest enregistrarà els seus sons sobre la gravació original. 4. El jugador 2 envia la combinació dels seus sons amb els del jugador 1 al jugador 3. Aquest enregistrarà els sons de casa seva sobre la gravació que li han enviat. 5. Finalment, el jugador 4 enregistrarà els seus sons sobre la gravació que li ha enviat el jugador 3. 6. El jugador 4 comparteix la gravació final a tots els jugadors. 	
Normes	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Les gravacions no han de sobrepassar els 2 minuts inicials. 2. Els sons enregistrats han de ser sons d'activitats o situacions habituals dins les seves cases. 3. Cada jugador pot blindar un so dels que ha enregistrat. Els altres no podran superposar cap so a sobre. 4. Si es torna a fer l'activitat s'ha de canviar l'ordre de participació dels jugadors. 	

Hipòtesis / Proposta 3
<ul style="list-style-type: none"> • Provocarà que els jugadors es demanin quines activitats realitzen els altres. Es farà visible la diversitat. • Realitzar un projecte comú utilitzant els seus espais més íntims augmentarà la cohesió.

PROPOSTA 4 / Moviments i sons		
Moneda	Cara	Joc per equips
Carta	Parell	Seqüencial
Pal	Curt	Presencial
Joc P-T-P	Derrota	En petit grup
Targetes	Sons - Moviment	
Dau	2 - 6	Valorar la diversitat – cohesió grupal

Camp de joc	
Els camp de joc pot ser l'aula, el gimnàs, un parc, una plaça... un espai ampli.	
Participants	Materials
2 equips de 4 jugadors.	Objectes per fer renous: pals, caixes, pots metàl·lics... Telèfon i/o càmera de vídeo.
Objectius	
Cooperar amb els altres, fomentar la cohesió grupal i tolerar i valorar la diversitat.	
Instruccions	
<ol style="list-style-type: none"> 1. L'equip 1 inventa i enregistra 4 seqüències de sons utilitzant la percussió corporal i/o objectes. 2. L'equip 2 inventa i enregistra 4 coreografies de moviment corporal. 3. L'equip 1 passa una còpia de les 4 seqüències de sons a l'equip 2. L'equip 2 passa una còpia de les 4 coreografies a l'equip 1. 4. Cada equip assigna cada seqüència de sons amb una de les coreografies tenint en compte la relació entre so i moviment. Ritmes, velocitat... 5. Posada en comú de les combinacions realitzades per cada equip. 6. Es repeteix tot el procés però intercanviant els equips als passos 1 i 2. 	
Normes	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Tots els membres de l'equip han de participar en l'elaboració dels sons i de les coreografies. 2. Les seqüències de sons i els moviments han de tenir una durada de 20 segons. 3. Els equips no poden ser vists ni sentits per l'altre mentre realitzen els seus sons o moviments. 4. Tampoc poden veure's ni sentir-se mentre combinen els sons amb els moviments. 	

Hipòtesis / Proposta 4
<ul style="list-style-type: none"> • Les activitats provocaran molta interrelació entre els membres dels equips. • Es provocaran gran varietat de discussions però s'arribarà a l'acord gràcies a tenir uns objectius clars. • Que les activitats requereixin l'acció corporal facilitarà desinhibir-se, afavorint així la cohesió.

PROPOSTA 5 / Skyline		
Moneda	Creu	Sense equips
Carta	Imparell	Simultani
Pal	Curt	Presencial
Joc P-T-P	Victòria	En gran grup
Targetes	Ombres, estructures 3D, dibuix, objectes, pintura	
Dau	1 - 3 - 6	Valorar la diversitat – Reflexionar sobre l'entorn - Cohesió grupal

Camp de joc	
Els camp de joc pot ser l'aula, el gimnàs... Un espai ampli tancat on poder projectar ombres a la paret.	
Participants	Materials
15 – 20 jugadors.	Objectes: envasos, pots, capsas, pals... Projector, pintures, paper mural
Objectius	
Cooperar amb els altres, respectar els altres i fer-se respectar, fomentar la cohesió grupal, tolerar i valorar la diversitat, reflexionar sobre l'entorn.	
Instruccions	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Observació de l'skyline del teu poble o ciutat. Pot fer-se una excursió a un lloc estratègic on poder fotografiar-lo o directament observar i analitzar fotografies. 2. Cada jugador ha d'escollir i dur de casa 4 objectes que consideri útils per representar parts de l'skyline. 3. Dins la sala amb el projector ja encès, els jugadors van ubicant els seus objectes projectant les ombres sobre el paper mural instal·lat a la paret. Amb l'objectiu de reproduir l'skyline del seu poble /ciutat. 4. Un cop decideixen que tenen l'skyline definit, repassen la línia al paper mural i ho pinten al seu gust. 	
Normes	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Cada objecte porta el nom del jugador que l'ha portat. 2. Poden decidir ajuntar objectes entre jugadors per crear ombres diferents. 3. Els jugadors poden rebutjar la combinació dels seus objectes amb els dels altres jugadors. 	

Hipòtesis / Proposta 5
<ul style="list-style-type: none"> • La majoria voldrà combinar els seus objectes amb els altres. La curiositat per saber quines formes en sorgeixen els atraurà. Provocarà una elevada cooperació. • Hi haurà diàlegs constants fent referència als edificis i zones del poble o ciutat. • Els ajudarà a sentir-se part de la mateixa comunitat. Augmentarà la seva cohesió de grup.

PROPOSTA 6 / La bola gegant		
Moneda	Cara	Joc per equips
Carta	Imparell	Simultani
Pal	Curt	Presencial
Joc P-T-P	Derrota	En petit grup
Targetes	Dibuix, objectes, pintura	
Dau	6	Cohesió grupal

Camp de joc	
<p>Al parc o a una plaça del poble / barri. Un espai ampli amb un paviment dur i llis.</p> <p>Al sòl hi haurà dibuixades dues grans creus concèntriques, una blava i l'altra vermella*.</p> <p>Al centre de les creus hi haurà dos cubs de pintura, un de pintura vermella i l'altre de pintura blava.</p> <p>*Poden ser formes geomètriques més complexes per augmentar el grau de dificultat.</p>	
Participants	Materials
2 equips de 4 jugadors	<p>Una gran bola d'1 metre de diàmetre.</p> <p>1 gran cub amb pintura vermella.</p> <p>1 gran cub amb pintura blava.</p>
Objectius	
Cooperar amb els altres, fomentar la cohesió grupal.	
Instruccions	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Es decideix quin és l'equip blau i quin el vermell. 2. Cada equip ha d'aconseguir rodar la bola per sobre dels 4 braços de la creu del seu color. 3. Tots els jugadors van descalços i es situen al centre del camp de joc. 4. Per arribar al final d'un dels braços de la creu un dels jugadors de l'equip ha d'haver posat els peus dintre de la pintura corresponent per deixar les petjades. Aquest jugador es quedarà ubicat al final del braç i no tornarà al centre. (Annex 4) 	
Normes	
<ol style="list-style-type: none"> 1. L'equip que faci més petjades fora dels costats de la seva creu perd. 2. Si cap dels equips ha fet petjades fora de les seves creus guanyen els dos. 	

Hipòtesis / Proposta 6
<ul style="list-style-type: none"> • Al principi intentaran competir. Però al veure que fan tantes petjades fora del seu espai algun jugador proposarà cooperar. • Les petjades seran un indicador del grau de conflicte o de cooperació entre els diferents equips.

PROPOSTA 7 / un món de contrasts		
Moneda	Creu	Sense equips
Carta	Imparell	Simultani
Pal	Curt	Presencial
Joc P-T-P	Victòria	En gran grup
Targetes	Objectes, pintura.	
Dau	1 - 4	Valorar la diversitat – Reflexionar sobre l'entorn

Camp de joc	
<p>Al parc o a una plaça del poble / barri. També al pati de l'escola.</p> <p>Es tracta d'una instal·lació formada per sis casetes /casella. Dins cada caseta hi haurà dos banquetes, per seure-hi, enfrontats un a l'altre. Cada caseta /casella representarà un contrast del món actual: vida-mort, rics-pobres, col·laborar-competir, tolerància-racisme, guerra-pau, contaminació-ecologisme. A la línia de sortida hi haurà 12 cordes que condueixen a les caselles, dues cordes per casella. (Annex 5)</p>	
Participants	Materials
Varis grups de 12 jugadors. Es pot repetir tantes vegades com es vulgui.	Cintes de colors, pintura de varis colors, un pinzell gran per cada color.
Objectius	
Reflexionar sobre l'entorn, expressar l'opinió, provocar el diàleg, respectar els altres.	
Instruccions	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Els jugadors es situen a la línia de sortida i elegeixen una de les cordes. Estan entrelaçades i no saben on condueixen. 2. Segueixen les cordes fins a la casella. 3. S'asseuen un davant de l'altre dins la casella i valoren el tema que els ha tocat. Cada un dóna la seva opinió i arriben, o no, a una visió comuna. 4. Decideixen el color que més representa el que han sentit referent al tema sobre el qual han reflexionat. Pot ser compartit o diferent. 5. Surten de la casella i agafen la cinta del color que han decidit i la penjen fora de la casella. També agafen el pinzell i marquen la casella amb el color corresponent. (Annex 6) 	
Normes	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Cada jugador només pot utilitzar un color quan surt de la casella. 2. Tot jugador té dret a no canviar la seva opinió i representar-ho amb el color que vulgui. 	

Hipòtesis / Proposta 7
<ul style="list-style-type: none"> • La imatge final dels colors representats determinarà en quin grau comparteixen valors els jugadors.

8. Conclusions

El treball comença amb una cita d'Eudald Carbonell indicant-nos que només els competents col·laboren. Doncs capacitem els nostres infants i la resta de persones en general per fer-los competents. Està demostrat que l'actual sistema social basat en el benefici ens fa vulnerables davant situacions desfavorables. Necessitem avançar cap a un model on prevalgui l'eficiència, una eficiència construïda a partir de la col·laboració entre tots els membres de la comunitat.

Penso que les propostes presentades en aquest treball poden oferir un espai on col·laborar, treballar en equip i fomentar l'esperit crític i transformador per descobrir nous camins, noves maneres de convidaure, un convidaure on tots ens sentim respectats, escoltats i valorats.

El resultat d'aquest projecte ha estat una metodologia, una forma d'emprar l'art. En aquest cas ha estat amb l'objectiu de potenciar certs valors socials però és una metodologia que pot ser utilitzada per afavorir gairebé qualsevol dels continguts i aptituds que es demanen al currículum educatiu. Només cal ser creatiu i buscar la connexió entre els elements de l'art i els fins que es pretenen. L'art ho avasta tot, és el llenguatge universal i sempre trobarem una obra o una experiència artística que podrem adaptar per provocar sobre els espectadors-participants els sentiments, sensacions, pensaments o accions que un persegueixi.

Hauria estat interessant poder realitzar les propostes a les escoles i tenir l'oportunitat de veure com es desenvolupaven els esdeveniments. Així s'hagués avaluat si s'aconseguien els objectius proposats i readaptar les propostes en cas de ser necessari.

9. Referències bibliogràfiques

- Abad, J., Colomer, M., Diaz, S., Gil, R., Jiménez, J. i Montemayor, S. (2007). *La educación artística como instrumento de integración intercultural y social*. MEC.
- Abad, J. i Ruiz de Velasco, Á. (2014). Contexto de simbolización y juego: La propuesta de las instalaciones. *Aula de Infantil*, 77, 11-15.
- Juanola, R.; Argemí, R. i Torres, M. (1998). Dibuixar, mirar i pensar. Consideracions sobre educació artística. Barcelona. Rosa Sensat.
- Balada, M. i Juanola, R. (1987). *La educación visual en la escuela*. Paidós.
- Barragán, J.M. i Moreno, A. (2004). Experiència artística i producció cultural, àmbits per a la intervenció socioeducativa. *Educació Social*, 28, 19-40.
- Berrocal, M., Cabanellas, I., de Pablo, E. Eslava, C., Hervás, A., Macaya, A., Infantes, A., Masdeu, J., Mendieta, G., Palacios, A., Agra, M.J., Panadès, I., Ruiz de Velasco, A., Balada, M. i Batlle, M. (2007). *La educación artística en la escuela*. GRAÓ.
- Boqué, M.C. (2003). *Cultura de mediación y cambio social*. Gedisa.
- Bosch, E., Nicolás, M., Cols, C., Vallvé, Ll., Vila, G. i Sans S. (1999). *Fer plastica un proces de dialegs i situacions*. AM Rosa Sensat.
- Collelldemont, E. (2001). Potenciar o limitar el discurs estètic en l'educació: Dues alternatives que s'encavalquen. *Repensar la pedagogía, avui*, 43-48.
- Davoli, M., Dolci, M., Altimir, D. i Bonàs, M. (2008). Documentar la vida dels infants a l'escola. Temes d'infància, 59. AM Rosa Sensat.
- Debord, G. (1967). *La sociedad del espectáculo*. Pre-Textos
- Delors, J. (1996). "Los cuatro pilares de la educación" en *La educación encierra un tesoro*. Informe a la UNESCO de la Comisión internacional sobre la educación para el siglo XXI, Santillana/UNESCO. pp. 91-103.

- Díez, M. C. (2013). 10 Ideas clave. La educación infantil. Graó.
- Eisner, E. W. (2004). *El arte y la creación de la mente*. Paidós.
- Fàbregas, D. (2017). Els llenguatges artístics, una eina per a la creativitat. *Infància: educar de 0 a 6 anys*, 215, 24-27. AM Rosa Sensat.
- Hernández, F. (2000). *Educación y cultura visual*. Octaedro.
- Garcia, J. (2009). *Jocs i joguines. Fàbrica d'utilitatges propis per a inventar arquitectura*. Universitat Politècnica de Catalunya. Catalunya.
- Gardner, H. (1987). *Arte. mente y cerebro: Una aproximación cognitiva a la creatividad*. Paidós.
- Giráldez Hayes, A. (2009). *Competencia cultural y artística*. Alianza.
- Giroux, H. (2001). *Cultura, política y práctica educativa*. Grao.
- Hernández, F. (2013). Modos de mediación sociocultural en las relaciones entre niños y jóvenes con manifestaciones de arte contemporáneo en la escuela. *Sección de Pedagogías Culturales*. Facultat de Belles Arts. Universitat de Barcelona
- Hernández Belver, M. y Ullán, A. (2007). La creatividad a través del juego. Propuestas del Museo Pedagógico de Arte Infantil para niños y adolescentes. Amarú Ediciones.
- Jové, J.J. (2008). *Art i educació: Cartes a uns mestres*. Edicions de la Universitat de Lleida.
- Lapolla, P., Mucci, M. i Arce M.A. (2017). Experiencias artísticas con instalaciones. Trabajos interdisciplinarios de simbolización y juego en la escuela infantil. Ediciones Novedades Educativas.
- Lambert, R. (1985). *Introducción a la historia del arte. El siglo XX*. Editorial Gustavo Gili, S.A.
- L'Ecuyer, C. (2012). *Educar en el asombro*. Plataforma Editorial.

- Llevadot, M. (2018). Transformant el paper de l'educació a les institucions culturals a través dels projectes d'integració de l'art en educació. *Heritage & Museography*, 19, 91-104.
- Mesonero, A. i Torio, S. (2007). *Didáctica de la expresión plástica en educación Infantil*. Universidad de Oviedo.
- Moreno, A. (2013). La Cultura como Agente de Cambio Social en el Desarrollo Comunitario: *Arte, Individuo y Sociedad*, 25 (1), 95-110.
- Moros, C. (2017). *Fem barri: L'art com a eina d'acció social*. (Tesi doctoral no publicada). UPV, Comunitat Valenciana.
- Oteiza, J. (1979). Vida y obra. La Gran Enciclopedia Vasca. Tom XIII
- Riaño, M. E. i Rubio, L. (2019). Arte y Educación: Instalaciones en el aula de infantil. *Revista d'Innovació docent Universitària*, 11, 54-64.
- Rodrigo, J. (2007). Educación artística y prácticas artístico-colaborativas: Territorios de cruce transversales. Dins Coca, P. I Montero, P. (Coords), *Arte contemporáneo y educación: un dialogo abierto* (pp. 76-96). Valladolid: Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo.
- Sánchez, A. (2010). Arte y educación: Diálogos y antagonismos. *Revista Iberoamericana de Educación*, 52, 43-60.
- Simó, N. (2015). Cohesió social i educació social en dues revistes pedagògiques: "Temps d'Educació" i "Educació Social. Revista. *Temps d'Educació*, 48, 131-149.
- Winnicott, D. W. (1979). Realidad y juegos. Gedisa.

10. Annexos

Annex 1

Annex 2

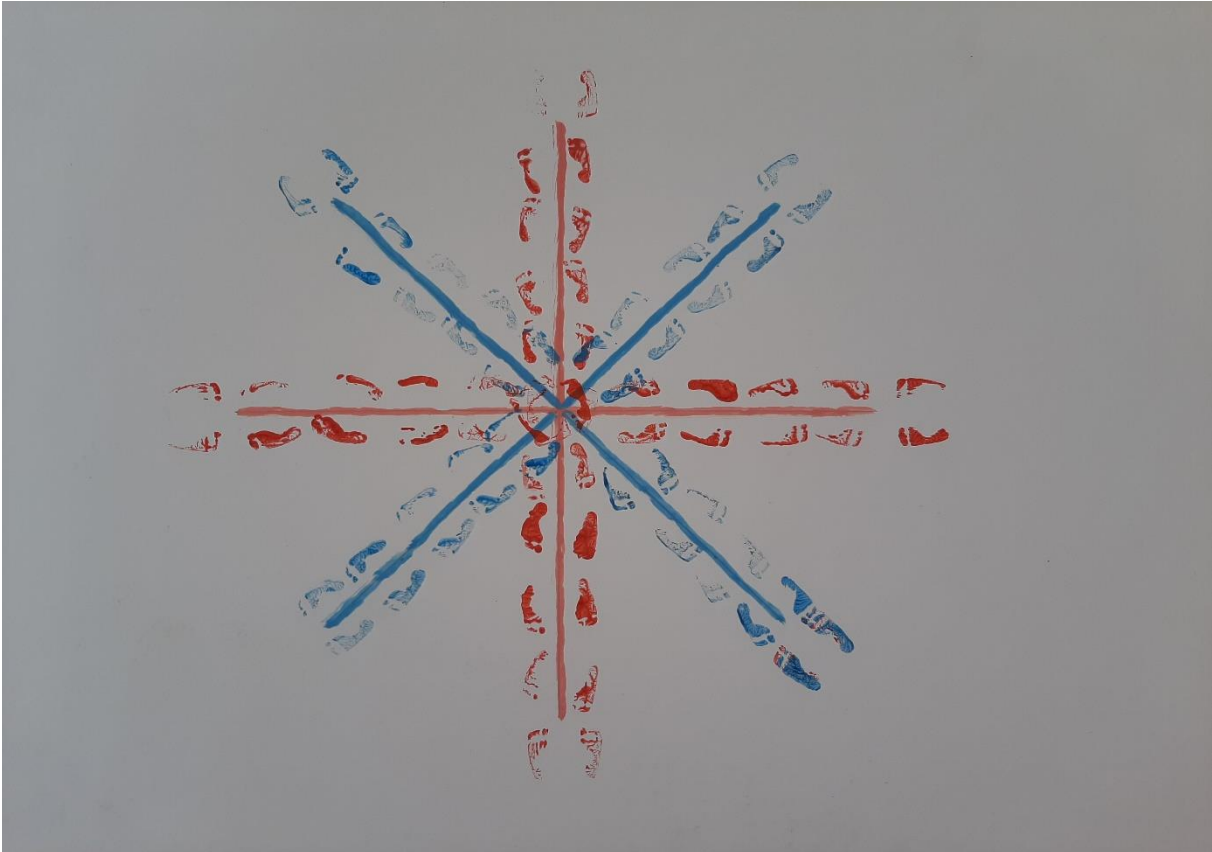
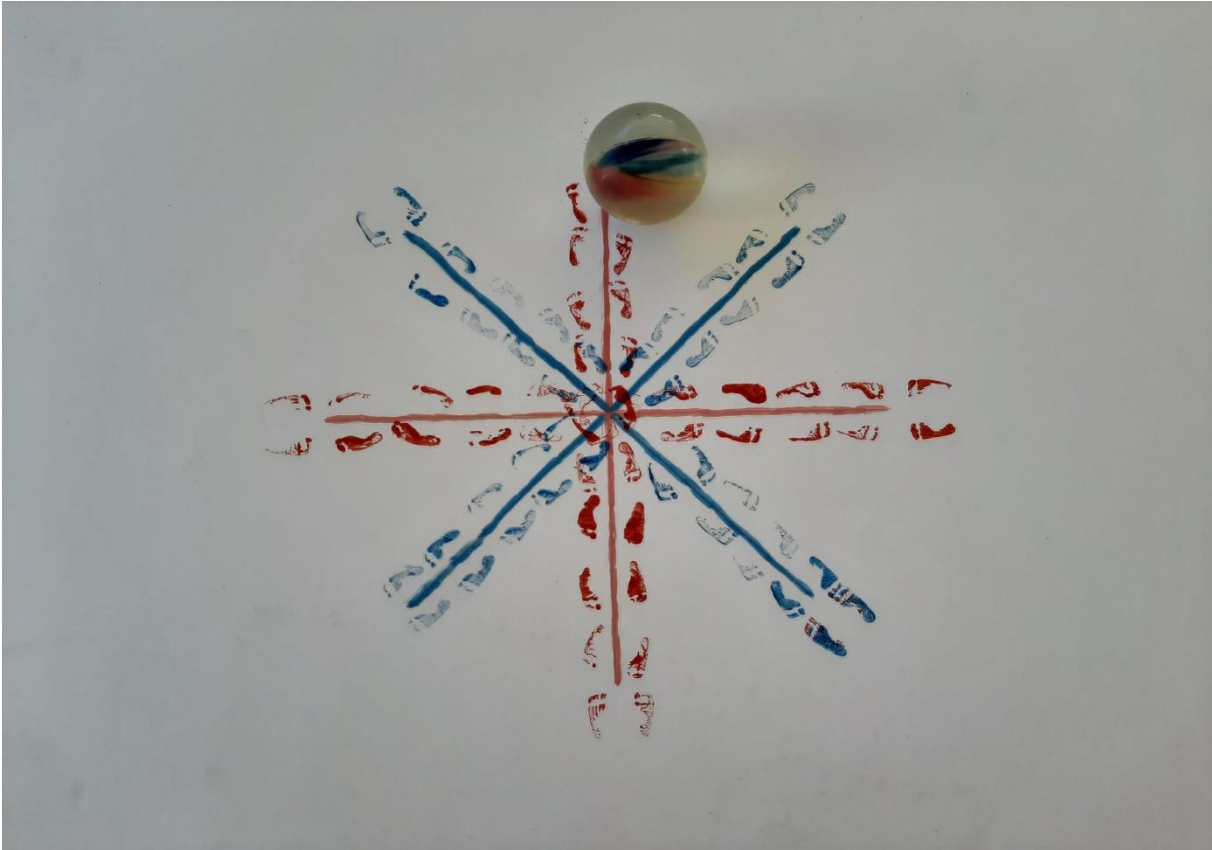

Annex 3

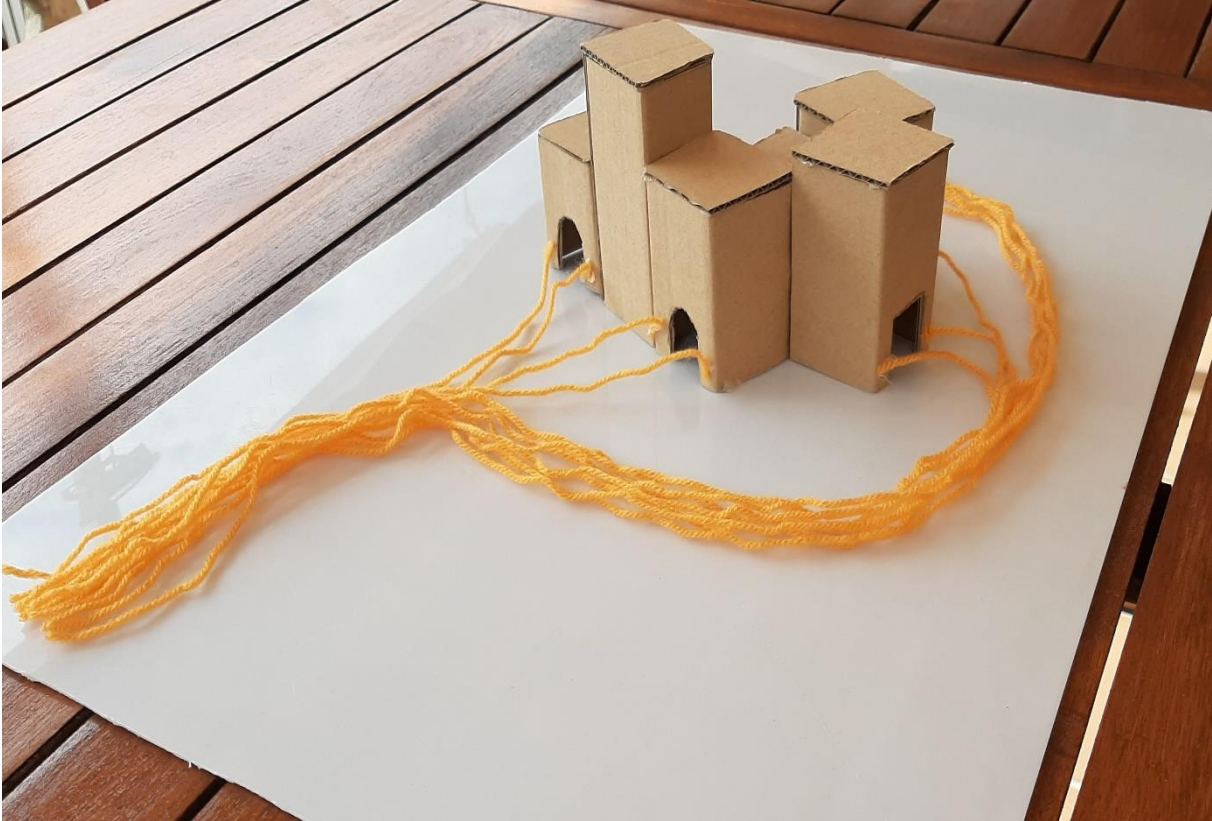

*Representació realitzada per un infant després d'haver escoltat per telèfon la narració per part d'una persona major del poble. Es representa els jocs de bolles realitzats antigament a la plaça del poble.

Annex 4

Annex 5

Annex 6

